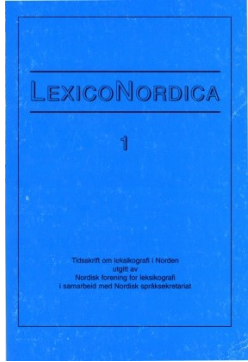

LexicoNordica

Titel:	Betydelsebeskrivningens förutsättningar i en enspråkig ordbok	
Forfatter:	Hans Jonsson	
Kilde:	LexicoNordica 1, 1994, s. 89-105	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Hans Jonsson

Betydelsebeskrivningens förutsättningar i en enspråkig ordbok

Monolingual dictionaries are by their very nature truly defining, unlike bilingual (or multilingual) dictionaries, translation dictionaries. This article is mainly about the semantic basis of definition.

Having distinguished in the lexicon of a natural language lexical elements representing "languages within the language", that is, words which are provincial, socially and stylistically marked, as well as purely technical terminology, the author discusses the more uniform system of a standard language. The key concept is **lexeme**. A lexeme can correspond to a word in the traditional sense but can also correspond to a distinct use of a word. Ignoring the phenomenon of synonymy, a lexeme contrasts with every other lexeme. There are also elements of opposition in a more special sense. There are relatively often opposing pairs such as (in Swedish) *fattig* : *rik*; *stor* : *liten*; *pojke* : *flicka*; *lärare* : *elev*, besides which there are also fixed oppositions consisting of several elements, such as *bäck* : *å* : *älv* or *sommar* : *höst* : *vinter* : *vår*. A distinct hierarchical order on a small scale, in the form of "mini semantic fields" (such as the hyperonym *vattendrag* with its hyponyms *bäck*, *å*, *älv*) occurs in the lexicon. On the other hand, there does not appear to be any general hierarchical order for large lexeme spheres, much less for the entire lexicon. In fact, there is probably no overall lexical structure which would be a full equivalent to grammatical and phonological structure.

To put it in very general terms, the task of the lexicographer is to do justice to the linguistic division of the conceptual world by means of lexemes and to the elements of structure in the strict sense which the lexicon undoubtedly displays.

1. Inledning

Uppsatsen inleds med en summering av de grundläggande skillnaderna mellan en enspråkig och en tvåspråkig (eller flerspråkig) ordbok. Detta som bakgrund till det egentliga ämnet: ordsemantik. I huvudsak kan framställningen läsas utan att ställas i lexikologiskt sammanhang. I viss mån är den dock präglad av tanken på att ordsemantik är den lexikaliska betydelsebeskrivningens objekt och att ordsemantikens mönster eller struktur(er) utgör beskrivningens grundförutsättning. På ett par ställen berörs också direkt relevansen för definierandet.

Det gäller ett skisserande av grundläggande företeelser inom ordsemantiken. Huvudvikten läggs vid **betydelseord**, motsatt **grammatiska ord**, och nyckelbegreppet är **lexem**.

2. Grundläggande skillnader mellan en enspråkig och en tvåspråkig ordbok

Den här givna korta kontrastiva karakteristiken av den enspråkiga ordboken tar som utgångspunkt ett jämförelsevis avancerat arbete, en

ambitiös definitionsordbok. Mer eller mindre ordlistelika enspråkiga ordböcker kommer inte i fråga.

Med tvåspråkig ordbok avses här en översättningsordbok överhuvud, dvs. med inbegrepp av flerspråkiga ordböcker.

2.1 Den tvåspråkiga ordboken

Den tvåspråkiga ordboken förutsätter att de båda (alla) språkens lexikon är beskrivna i förväg eller i varje fall analyserade före översättandet. I annat fall skulle den tvåspråkiga ordboken inte kunna begränsas till vad den är: en förteckning av korrespondenserna språken emellan, t.ex. mellan svenskan och engelskan i en svensk-engelsk ordbok. Denna korrespondenskaraktär försvinner inte genom att, som i större eller mindre utsträckning sker, sfärangivelser eller synonymer används för fixering av korrespondenserna.

Den tvåspråkiga ordboken skulle kunna beskrivas som en cirkeldefinitionsordbok över språkgränser.

I förbigående skall den välkända faran nämnas att korrespondensuppgiften ger för mycken semantisk överensstämmelse mellan målspråk och objektspråk. Den faran är framför allt väl manifesterad i våra äldsta översättningsordböcker. Å andra sidan kan den tvåspråkiga ordboken just genom sin uppmärksamhet på förhållandet mellan två språks lexikon röja oppositioner i det enskilda språket som den enspråkiga ordboken lätt förbigår.

Hela lexikonet är i princip lika intressant för brukaren av den tvåspråkiga ordboken: översättaren, stilskrivaren i skolan, läsaren av den aktuella främmande litteraturen. Detta bör innebära att kvalitén, såväl den innehållsliga som den tekniska, blir allsidigt prövad.

2.2 Den enspråkiga ordboken

Den enspråkiga ordboken är den enda beskrivande eller definierande ordbokstypen i strängare mening.

Och eftersom det inte finns något utomspråkligt symbolsystem med kapacitet att matcha lexikonet, existerar heller inget alternativ till att beskriva språket med sig självt.

Vid sidan av den nämnda principiella skillnaden mellan den enspråkiga och tvåspråkiga ordboken förekommer vissa icke genomgående eller endast graduella olikheter. Sålunda är morfologiska data vanligen mera frikostigt givna i den enspråkiga och oftare finner man där också uppgifter om ordhistoria eller etymologi.

Det är något paradoxalt, en smula tragiskt om man så vill, att den enspråkiga ordboken i sin helhet i praktiken blir skriven för en så begränsad läsekrets som fallet är. I sin helhet är den ett verk för en

jämförelsevis proffsartad läsarskara. Den vanlige språkbrukaren – om vi använder oss av denna vaga term – rådfrågar t.ex. inte Svensk ordbok, och än mindre jätten Svenska Akademiens ordbok, för att inhämta vad de säger om ord som *gå, stå, stol, skara, hård, ko, hus, kärlek*. Han sätter sig normalt inte heller ned för att studera den semantiskt intressanta skillnaden mellan de närstående betydelserna hos *föda, kost, mat* eller *stel, stinn, styv*. Han är på sin höjd intresserad av främmande ords och fackords betydelser, av för honom problematiska ting som ords böjning och stavning, prepositionsbruk osv. Med andra ord: det tyngsta, viktigaste och mest centrala i den enspråkiga ordbokens innehåll har en starkt begränsad läsekrets, nämligen andra lexikografer och annat språkfolk samt översättare och andraspråksinlärare som upptäckt att den tvåspråkiga ordbokens uppgifter ofta behöver kompletteras med beskrivningen i en enspråkig ordbok.

Den enspråkiga ordboken har ovan tagits i klump med utgångspunkt i den begränsning eller underförstådda syftning som anfördes inledningsvis: avancerade ordböcker, ordböcker förtjänande benämningen definitionsordböcker. Främst i tankarna har jag för svenskt vidkommande handordböcker som Dalin och (för nusvenskan) Svensk ordbok. I bakgrunden finns naturligtvis Svenska Akademiens ordbok (SAOB). Dock har den i detta sammanhang för mig främst rollen av probersten. Dess utförliga beskrivning, med varje moment stött av och illustrerat med autentiska språkprov ur litteraturen, blottlägger naturligtvis ordinnehållet på ett sätt som handordboken inte har tid med och plats för. Ur den synpunkten blir en jämförelse mellan SAOB och t.ex. Dalin eller Svensk ordbok orättvis.

3. Ordsemantik (som beskrivningsobjekt i en enspråkig ordbok)

Orden i ett språks lexikon kan, åtminstone grovt, indelas i betydelseord (*häst, kalla, blå, sakta* osv.), grammatiska ord (prepositioner, konjunktioner osv.) och interjektioner (*fy, hoppsan, pst* osv.).

I ett första avsnitt behandlas betydelseorden, i ett senare de grammatiska orden och interjektionerna.

Som rubriken säger ägnas uppsatsen åt den semantiska delen av den lexikaliska beskrivningen. Självklart är den morfologiska uppgiften också viktig och förtjänar uppmärksamhet. Det gäller här en prioritering bl.a. föranledd av det faktum att det grundläggande i betydelsebeskrivningen av lexikonets enheter rätt sällan behandlas i lexikologiska sammanhang. Det finns en viss tendens att betrakta ordbetydelsorna som gudagivna och ägna sig åt annat. – I sammanhanget må påpekas att det inte föreligger vattentäta skott mellan semantiken och morfologin i den lexikaliska beskrivningen. Bl.a. möts innehålls- och uttryckssynpunkter i lemmatiseringen.

3.1 Betydelseord

Negativt uttryckt är innehållet hos betydelseorden inte en grammatisk funktion som hos pronomen, konjunktioner osv. eller ett så att säga utanför semantiken stående icke intellektuellt innehåll som hos interjektionerna.

I positiva termer uttryckt har betydelseorden ett inherent och självständigt intellektuellt innehåll. De utgör den överväldigande delen av ordförrådet. När man i lexikaliska eller andra språkliga sammanhang talar om "ord" gäller det i regel betydelseord. Dvs. man har fall som följande i tankarna:

häst, påle, lycka – substantiv

bära, kalla, skära – verb

blå, skarp, stor – adjektiv

ofta, nära, sakta – adverb

3.1.1 Struktur – Arkitektur – Ostruktur

Det här prövade synsättet utgör en försiktig eller tentativ tillämpning av postsaussursk lexikalisk strukturalism. Se främst Lyons (1977) och Coseriu (1973); jfr även Jonsson (1983:141–147).

Ett synkront snitt genom språket innehåller:

a. Ett genomfört lexikaliskt system eller en struktur som något förenklat uttryckt är standardspråkets och som konstitueras av lexem, dvs. självständiga förbindelser av uttryck och innehåll på ordplanet, i opposition, och av en åtminstone i viss utsträckning föreliggande hierarkisk ordning (se närmare under 3.1.2).

b. Inslag i denna enhetliga och ett helt system bildande struktur av avvikande strukturer hos "språk i språket", dvs. socialt, provinsiellt och stilmässigt avvikande språksfärer. Den blandstruktur som uppkommer genom dessa för standardspråket främmande inslag kallas **arkitektur**. Ett par enkla exempel: Standardspråkets kategoriindelning av djuren i fråga i *råtta* : *mus* motsvaras i övre Norrland av det singulara *råtta*. I sydligare delar av Sverige motsvaras standardspråkets beteckningar för vattendrag, *bäck* : *å* : *älv*, av endast två ord, *bäck* : *å*. I ålderdomligt eller något skämtsamt språk finns för manliga personer åldersbeteckningarna *man* : *ynghing* : *pojke*, medan standardspråket begränsar sig till duon *man* : *pojke*.

c. Utanför även arkitekturen förekommer ordsemantisk "ostuktur", nämligen stelnade rester av äldrespråk, citatord från främmande språk, klart reglerad terminologi o.d.

"Struktur" har ovan använts i betydelsen 'primär paradigmatiske struktur' i semantiska strukturalisters terminologi. "Paradigmatisk struktur" kan grovt definieras som: ordens sätt att indela begreppsvärlden och därvid kontrastera mot varandra. "Primär paradigmatiske struktur" står i motsats till "sekundär paradigmatiske struktur" hos lexikonet. Med sistnämnda term avses det osjälvständiga ordsemantiska system som avledningar, sammansättningar och andra ordbildningar har så länge deras innehåll stannar vid den obligatoriska konsekvensen av ordbildningen i fråga. Till den sekundära paradigmatiske strukturen hör t.ex. *stammare* 'person som stammar', vars betydelse endast är 'stamma' + effekten 'person' genom *-are*. Analogt med en sådan avledning förhåller sig t.ex. sammansättningen *granbark* vars innehåll är 'gran' + 'bark' + det tertium som ordbildningen 'sammansättning' medför.

En (axiell) motsats till paradigmatiske struktur utgör **syntagmatiske struktur** i lexikonet. Syntagmatiske struktur syftar på det sätt eller den ordning eller det (ordnade) system som präglar eller reglerar det syntaktiska förhållandet mellan ett ord (i en viss betydelse) och andra ord. Grovt kan syntagmatiske struktur definieras som valens betraktad som en strukturell företeelse.

Min framställning kommer i fortsättningen att gälla endast primär paradigmatiske struktur (eller, exaktare, företeelser som strukturalister namnger med termen). Jag motiverar insnävringen i detta lexikala sammanhang med att bara inom den sfären är definition i sträng mening av ordbetydelser aktuell. Ordbokens beskrivning av storheter tillhörande språk i språket och sådana sorterande under sekundär paradigmatiske struktur och syntagmatiske struktur är till sin karaktär översättning respektive deskription medelst enheter i standardspråkets primära paradigmatiske struktur.

3.1.1.1 Lexem

Något kryptiskt har **lexem** i föregående avsnitt definierats som "självständig förbindelse av uttryck och innehåll på ordplanet".

Detta nyckelbegrepp inom strukturell semantik förtjänar en närmare granskning. Till att börja med kan vi ta fasta på följande indelning:

1. Lexem = helt ord (i traditionell mening)

a. Lexem = ord med diskret uttryck och diskret innehåll: *beck, lampa, berätta, stinka; brysk, avlång; ofta, nära*.

b. Lexem = ord med diskret uttryck men samma, åtminstone funktionella, innehåll som ett annat (eller andra) ord: synonymi.

Ex.: *flicka* : *tös*; *bit* : *stycke*.

c. Lexem = ord med diskret innehåll, men samma uttryck och grammatiska kännetecken som ett annat (eller andra) ord: homonymi.

Ex.: *röja* 'hugga bort buskar' o.d. : *röja* 'avslöja'; *panna* 'övre del av ansiktet' : *panna* 'kokkärl'. Visavi sådana lexem som konstituerar typ 2 föreslår jag termen **absoluta homonymer** för *röja*¹⁻², *panna*¹⁻² osv.

2. Lexem = självständig användning av ord (i traditionell mening).

Ex. på sådana självständiga ordanvändningar:

ryttare om person : *ryttare* 'takträ'

mus om djuret : *mus* till dator

skära 'arbета med kniv osv.' : *skära* 'sträcka sig rakt över något'

väga 'bestämma vikten' : *väga* i *väga det ena mot det andra*

blå i egentlig användning : *blå* i fråga om politisk färg

skarp 'vass' : *skarp* i *skarp i huvudet*

stilla 'utan att röra sig' : *stilla* 'försiktigt eller lugnt'

Jag föreslår termen **omedelbara homonymer** för sådana självständiga ordanvändningar. I motsats till absoluta homonymer (se 1 c) gäller det ordanvändningar som är diskreta endast i den omedelbara användningen. Vid reflexion upplever man *ryttare*¹⁻² osv. som samma ord.

Avgränsningen mellan lexemtyperna 1 c och 2 ter sig klar i sådana fall som de givna exemplen. Så otvetydig är den dock ej alltid. Resultatet av språklig reflexion varierar i viss utsträckning från språkbrukare till språkbrukare. Troligen förknippar t.ex. vissa (de etymologiskt obeläskade) *kamp* 'strid' och *kamp* 'häst', medan andra inte kommer på idén att sammanställa orden. Språklig naivitet ökar nog benägenheten för att se samhörighet mellan homonymer. Jfr företeelsen folketymologi.

Avgränsningen mellan absoluta och omedelbara homonymer gäller två typer av lexem. Större principiellt intresse och räckvidd har en annan avgränsning inom komplexet homonymi – polysemi, nämligen en uppdelning av ordanvändningar i lexem av typen 2 och blott varianter av lexem. Ett par exempel:

Vid sidan av den lexematiserade metaforen *skära* 'gå eller sträcka sig rakt över något' finner man en levande metaforisk användning av samma verb som: *Denna sommar har skurit år ur min livslängd.*

Vid sidan av den lexematiserade metaforen *mus* till dator finner man en levande metaforisk användning som: *Hon var en liten grå mus.*

Levande metaforer kan sorteras in under "oegentliga användningar av lexem", alla kännetecknade av en spänning mellan den aktuella referensen och känslan för lexemets egentliga innehåll. De flesta av de oegentliga användningarna präglas dessutom av draget "figurlighet", så just metaforik och vidare metonymi, skämt, ironi, ordlek, litotes o.d.

Men det finns oegentliga användningar av lexem som rätt och slätt har draget "oegentligt", dvs. sådana som för språkkänslan uteslutande har karaktären "här används ordet om det eller det, men egentligen är betydelsen den eller den". Ett fall av renodlad oegentlig användning är nog *skare* (på snö) tillfälligt brukat om hårdfrusen skorpa på flygsand (se SAOB under *skare*, sbst. 2).

Det finns också andra speciella användningar av lexem som förtjänar att uppmärksammas. Utan (klar) prägel av "oegentligt" utgör likväl inte sådana användningar egna lexem, som bär kännetecknet **inklusion**: *dag* liktydigt med: dygn (*om fjorton dar*), *arm* inkluderande: hand (*han sträckte ut armen*), eller som har prägelns **pregnans**: *löpare* liktydigt med: enastående löpare (*det var en löpare det!*), *samvete* liktydigt med: dåligt samvete eller samvetskval (*jag har samvete för att...*), eller som kan ges etiketten **överföring**: *vänligt brev* (det är inte brevet i sig som är vänligt). Jag kallar inklusion, pregnans och överföring, och andra därmed analoga lexemanvändningar, för **lexemtjänningar**.

Uppmärksamhet i sammanhanget förtjänar också en annan speciell typ av variation lexem – icke lexem. Det gäller hos verb variationen intransitiv – transitiv. Som olika lexem av typen 2 (omedelbara homonymer) finner man det naturligt att betrakta t.ex. *rulla*, intr. : *rulla*, tr.; *stjälpa*, intr. : *stjälpa*, tr.; *frysa*, intr. : *frysa*, tr. Ett och samma lexem finner man det däremot naturligt att se i vart och ett av följande par: *rida*, intr. : *rida* (en häst); *simma*, intr. : *simma* (*flotten i land* – konstruerat ad hoc, men fullt möjligt). Den transitiva användningen i sådana fall som *rida* och *simma* är för språkkänslan mer eller mindre klart sekundär till den intransitiva. Vid närmare analys blir man benägen att se en likhet mellan *rida*, intr. : *rida*, tr. osv. och t.ex. *skön* : *skönhet*, dvs. faktiskt betrakta *rida*, tr. som avlett och tillhörande den sekundära paradigmatiske strukturen (jfr 3.1.1). Med det resonemanget blir *rulla*, tr. en sekundär paradigmatiske enhet som utvecklats till lexem. Analog med variationen intransitiv – transitiv hos verb är vidare den mellan koll./ämnesnamn och individuell användning hos substantiv. Sålunda kan i detta avseende t.ex. *kol*, *stybb*, *bär*, *sten* likställas med *rida*, *simma*, medan *stål* ämnet : *stål* 'skärstål' och *trä* ämnet : *trä* 'slå av trä' o.d. är analogt med *rulla*, intr. : *rulla*, tr. osv. – Den som finner ovanstående synsätt otillfredsställande har att se grammatisk variation hos lexemen i fråga.

Lexemet är en kognitiv enhet. Redskapet för gränsdragningen mellan å ena sidan lexem i form av omedelbara homonymer och å andra sidan speciella användningar av lexem är därför den språkliga intuitionen. Detsamma gäller gränsdragningen mellan primär och sekundär paradigmatiske struktur i fall av växling intransitiv : transitiv hos verb och koll./ämnesnamn : individuell användning hos substantiv (såvitt man accepterar synsättet i fråga).

Intuitionen kan dock styrkas eller ledas på rätt väg genom att man iakttar den ifrågavarande storhetens användning i språket. För att *skarp* (*i huvudet*) är ett eget lexem talar t.ex. att det kan uppträda i opposition till *vis* (garanterat eget lexem): *X är vis men Y är skarpare*, eller sidoordnat med *skapande*: *Ett snille har inte bara ett skarpt utan ett skarpt och skapande intellekt*. För att *ben* inte är ett lexem betecknande en kroppsdel omfattande allt från och med låret till och med tårna talar den sidoordnade oppositionen *ben* : *fot* som vid behov manifesteras: *Han har utslag både på fötterna och benen*. Omvänt kan inte *mus* användas i neutral kategorisering av kvinnor (däremot går t.ex. *han var ett lejon, hon var en liten mus* utmärkt, men då gäller det så att säga sekundär opposition; också *lejon* är här en levande metafor). För att storheterna i fråga utgör egna lexem talar med andra ord starkt att de kan användas i kontrasterande eller definierande eller liknande sammanhang.

Andra slag av stöd åt intuitionen eller av bekräftelse av dess utslag, av varierande värde, utgör:

- a. utbytesord: har de aktuella ordanvändningarna samma eller olika utbytesord? Jfr Loman (1965) och Malmgren (1992).
- b. vissa grammatiska olikheter mellan de aktuella ordanvändningarna, t.ex. förekomst : icke förekomst av pl. hos substantiv eller olikheter i konstruktion eller valens hos verb (se Malmgren (1992) och där citerad litteratur).
- c. produktiva innehållsvariationer mellan de aktuella ordanvändningarna, t.ex. växlingen intr. : tr. hos verb och koll./ämnesnamn : individuell användning hos substantiv (se diskussionen strax ovan och Malmgren 1992).

För betydelsebeskrivningen i en ordbok är en inträngande lexemanalys av stort värde. Så långt som det är praktiskt görligt och lämpligt bör lexemen bilda egna huvudmoment.

3.1.1.2 Lexemens opposition och hierarki

I föregående avsnitt har lexemens karaktär av självständiga semantiska storheter behandlats. Det konstituerande för ett lexem är egenskapen att stå i opposition till varje annat lexem om man bortser från eventuellt förekommande synonym(er). Lexikalisk opposition i denna allmänna mening innebär att lexemen, bortsett från synonymerna, har vart sitt diskreta innehåll eller kärninnehåll; det sistnämnda med tanke på att lexemen kan "tänjas".

I detta avsnitt skall mönster inom oppositionen sökas och diskuteras. På en gång mera konkret och förutsättningslöst uttryckt gäller det frågorna:

Hur förhåller det sig med sidoordning och överordning mellan lexemen?

Finns det i oppositionen verkande enheter (**sem** eller **komponenter**) under lexemens nivå?

Är det motiverat att tala om "system" och "struktur" i strängare mening hos lexikonet? Har grammatiska eller fonologiska system eller grammatisk eller fonologisk struktur lexikaliska motsvarigheter?

Jag kan endast prestera ett blygsamt försök att besvara frågorna.

Sidoordnad opposition

Med "sidoordnad opposition" menas en fast kontrast på samma plan, dvs. utan karaktär av över- eller underordning, mellan betydelsenära lexem.

Sådan opposition är ingalunda alltid för handen. Kontrasterar så att säga i alla riktningar gör ett substantiviskt lexem som *puss* 'liten samling av vatten (på väg) efter regn' (står t.ex. inte i fast opposition till något annat vattenord, t.ex. *tjärn* eller *damm*) eller verbet *cykla* (som inte prefererar några av de tänkbara situationsbundna kontrasterna till *gå* eller *åka spark* eller *köra bil* eller *ta bussen*).

Många lexem (snarast flertalet) står dock i sidoordnad opposition till ett annat eller flera andra lexem. Med anslutning till Lyons (1977:279) klassificeras här de sidoordnade oppositionerna på följande sätt:

1. Binära oppositioner

a. antonymisk motsats

Det gäller polära par mellan vilka det finns ett logiskt mellanläge eller neutralt mellanläge men som i praktiken i huvudsak fungerar som komplementära par (jfr b). Den positiva termen och den negativa är båda komparerbara samtidigt som den positiva termen i sådana fall som *stor*, *lång* kan ha en neutral användning: 'som har sådan eller sådan storlek resp. längd'.

Ex. *stor* : *liten*, *lång* : *kort*, *stark* : *svag*, *belåten* : *missnöjd*, *lycklig* : *olycklig*.

b. komplementär motsats

Ex. *pojke* : *flicka*, *död* : *levande*.

Här finns inget ens logiskt mellanläge. 'Inte pojke' är ofrånkomligt överensstämmande med 'flicka' och omvänt.

c. ömsesidig motsats

Ex. *lärare* : *elev*, *man* : *hustru*, *doktor* : *patient*.

Här står de motsatta lexemen i ett ömsesidigt förhållande. X är elev till Y : Y är lärare till X osv.

d. riktningsmotsats

Ex. *komma* : *fara*, *upp* : *ned*, *höger* : *vänster*.

2. Flerledade oppositioner

Ex. *bäck* : *å* : *älv*; *gå* : *springa*; *regn* : *snö* : *hagel*; *korn* : *havre* : *vete* : *råg*; *sommar* : *höst* : *vår* : *vinter*; *het* : *varm* : *ljum* : *sval* : *kall*.

En flerledad opposition utesluter i sig motsatsförhållanden av de slag som möter i den binära oppositionen. Den flerledade oppositionen har i stället karaktären av variationer på ett tema, dvs. av indelning av en innehållssfär vilken sistnämnda uttrycks med ett överordnat lexem eller motsvarande. Närmare härom i nästa avsnitt.

Många gånger finns det dock inslag av binär opposition i uppställbara flerledade lexemräckor. I exemplen ovan gäller detta fr.a. *kall* : *varm* hos temperaturadjektiven men observera även den tydliga binära tendensen mellan årstidsorden *sommar* och *vinter*. Mycket svagare men i någon mån ändå för handen är en tendens till dubbel binär roll hos *å* bland vattendragsorden, dvs. tendens till både *bäck* : *å* och *å* : *älv*. Tydligt finns det en övergripande preferens för binär opposition i tänkandet och i lexikonet.

Hyponymi och hierarki

Lexemen i en sidoordnad opposition kan vara omedelbart underordnade (vara hyponymer till) ett överordnat lexem. *Regn*, *snö*, *hagel* (se ovan) är t.ex. hyponymer till *nederbörd*, liksom *korn*, *havre*, *vete*, *råg* till *säd*, *vår*, *sommar*, *höst*, *vinter* till *årstid*, *bäck*, *å*, *älv* till *vattendrag* samt *pojke*, *flicka* till *barn*.

Ibland säger man att ett överordnat lexem är **parafraserat**. Så t.ex. kan "förflytta sig (eller ta sig fram) till fots" ses som en parafraserad hyperonym till *gå*, *lunka*, *springa* och "(stor) permanent samlings vatten i naturen" kan fungera som parafraserad hyperonym till

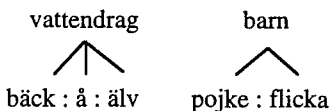
sjö, tjärn. Man bör ha rätt att arbeta med en sådan överordnad syntagm när det för intuitionen ter sig som slump att det inte föreligger en regelrätt, enordig hyperonym. Mest påfallande i de två givna exemplen är det väl att *vattendrag* inte har någon motsvarighet hos orden för stillastående vatten.

En regelrätt hyperonym skall vara av samma ordklass som hyponymerna. Ibland gör dock ett lexem av annan ordklass (tämligen) uppenbart tjänst som ett slags hyperonym, *kroppsställning* fungerar t.ex. som **kvasihyperonym** till *stå, sitta, ligga, temperatur* åter är kvasihyperonym till *het, varm, ljum, sval, kall*. Medan jag inte kommit på något klart exempel på kvasihyperonym till substantiviska lexem och exemplen för sidoordnade verblexem tycks vara jämförelsevis få, är företeelsen – man kan ur de sidoordnade lexemens synpunkt tala om **kvasihyponymi** – frekvent hos adjektiven. I själva verket tycks kvasihyponymi vara det nästan allena rådande sättet att där uttrycka omedelbar överordning – underordning. Ett knippe exempel: *temperatur* : *het, varm* osv. (se ovan); *färg* : *svart, vit, röd* osv.; *smak* : *besk, frän, söt* osv.; *form* : *avlång, fyrkantig, rund* osv.; *bett* : *vass, slö*; *vikt* : *tung, lätt*; *längd* : *lång, kort*; *hälsa* : *frisk, sjuk*; *känsla* : *arg, ledsen, besviken* osv.

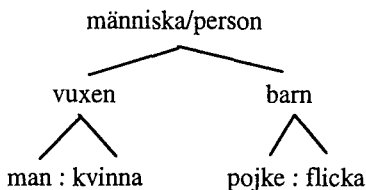
Det måste påpekas att en kvasihyperonym på sätt och vis kan betraktas som ett fall av parafraiserad hyperonym. Syntaktisk kongruens med hyponymerna fordrar nämligen att kvasihyperonymen sätts in i en fras, t.ex. "inta sådan eller sådan kroppsställning": *stå, sitta, ligga* eller "som har sådan eller sådan temperatur": *het, varm*.

I vissa fall har sidoordnade lexem varken en regelrätt hyperonym eller en naturlig överordnad parafrafras eller en kvasihyperonym. Sådan total frånvaro av omedelbar överordning tycks inte vara konstaterbar i fråga om flerledade oppositioner. Däremot förefaller det snarare vara regel än undantag att binära oppositionspar saknar hyperonym eller naturlig ersättare därför (parafrafras), t.ex. *fattig* : *rik, belåten* : *missnöjd, lycklig* : *olycklig, levande* : *död, lärare* : *elev, doktor* : *patient, komma* : *fara, höger* : *vänster*. Å andra sidan uppvisar dock alla slagen av binär opposition exempel på omedelbar överordning, företrädesvis medelst en kvasihyperonym, t.ex. *längd* : *lång, kort* (antonymisk motsats), *barn* : *pojke, flicka* (komplementär motsats), *riktning* : *vänster, höger* m. fl. (riktningsmotsats). Observera i sammanhanget att den positiva termen hos antonymiska motsatspar avseende någonting mätbart, *stor* : *liten, lång* : *kort, tung* : *lätt* osv., står i nära relation till kvasihyperonymerna *storlek, längd, vikt* osv. Samtidigt kan den positiva termen i sådana motsatspar ha en neutral betydelse, och med den innebörden faktiskt fungera som ett slags hyperonym till sig själv i den absoluta (dvs. icke neutrala) betydelsen (se Jonsson (1987)): han är så eller så stor = han har sådan eller sådan storlek.

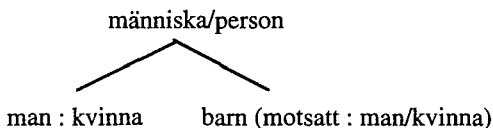
Man kan kalla sådana fall av överordning – sidoordning som *vattendrag* : *bäck, å, älv* eller *barn* : *pojke, flicka* för **miniordfält** och illustrera dessa grafiskt på följande sätt:

Miniordfältet *barn* har i sin tur en tämligen klar hemorts rätt i följande dubbelnivåiga ordfält:

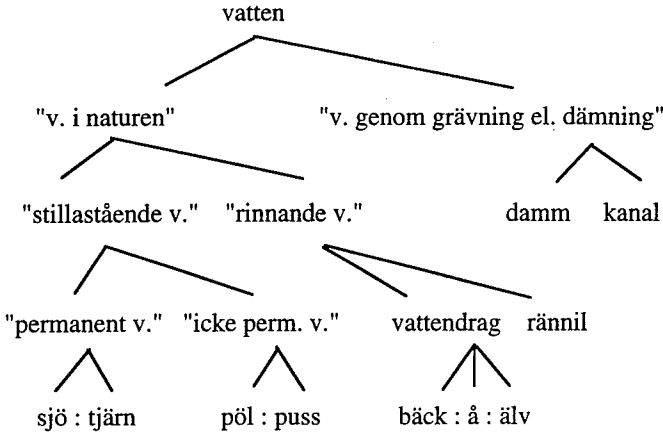

"människa/person" anger att båda lexemen inom den sfär som de har gemensam fungerar som hyperonym. Ord fältet har en vacker symmetri med ett köns- och åldersneutralt lexem i toppen, en könsneutral men åldersmärkt andra nivå och såväl köns- som åldersmärkta lexem i botten. Dock måste nog ett alternativt fält av följande utseende uppställas

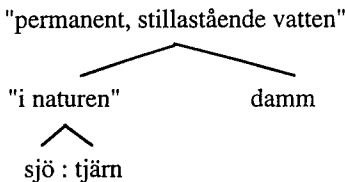

med tanke på att både *människa* och (kanske i något högre grad) *person* oftast används om vuxna individer. Det första alternativet styrks av en sådan mening som *100 personer satt till bords, 40 vuxna och 60 barn*, det andra av en sådan formulering som *100 personer satt till bords, 40 män och kvinnor samt 60 barn*.

Det är faktiskt rätt sällan som man kan uppställa ett så påtagligt flernivåigt ordfält i standardspråket eller det allmänna språket som alternativ 1 av *människa/person* – trots att detta blott innehåller tre nivåer och dessutom försvagas av det motiverade alternativ 2. Låt oss t.ex. jämföra med den i betydande grad osäkra inplaceringen av mini fältet *vattendrag* i ett större hierarkiskt sammanhang.

Vatten har nog mycket liten användning som term överordnad alla andra i det uppställda fältet. Däremot har väl *vatten* en viss påtaglighet för intuitionen och i språket som term överordnad *sjö*, *tjärn* och *bäck*, *å*, *älv*. På en punkt är kanske det konstruerade fältet strukturvidrigt: *Damm* borde eventuellt placeras samman med *sjö* och *tjärn* på följande sätt:

Det förefaller faktiskt omöjligt att i det allmänna språket finna mångnivåiga ordfält som utgör säkra eller fixa storheter i den mening som att de lever eller då och då ger sig tillkänna för intuitionen och har mer än på sin höjd enstaka manifestation i språket.

Lexem som *redskap*, *djur*, *växter*, *fortskaffningsmedel* och *rörelse* kan visserligen karakteriseras som säkra rubriker för stora eller väldiga uppsättningar lexem, men innehållet under sådana "superhyperonymer" är strukturellt mycket heterogent och någon inre, hållbar och sammanhängande hierarki förefaller inte föreligga i det allmänna språket.

Den som tänker sig en åtminstone skelettartad hierarkisk ordning för hela lexikonet kunde kanske placera det indefinita pronomen *något* (eller *någoting*, eller kanske det obestämda *det*: *det som ...*, *det att ...*) i toppen. *Något* kan sägas syfta på vadsomhelst av allt tänkbart.

Sett ur definierandets synvinkel har vi här nått den ofrånkomliga cirkeln. Det är intressant att konstatera förekomsten av ett par substantiv som egentligen bara skiljer sig från *något* i fråga om ordklass. *Sak* i sin mest förbleknade användning är faktiskt ingenting annat än en substantivisk pendang till *något*. Detsamma kan sägas om *företeelse* i dess mest betydelsefömda användning; samtidigt har dock ordet också ett mindre betydelsefömt innehåll: något som manifesterar sig eller framträder på visst sätt (och skulle i den användningen hamna under *något* i en hierarki).

Den nog existerande tekniska eller logiska möjligheten att ordna, hellre pressa in, alla lexem i något slags hierarkiskt skelett är inte detsamma som att det finns en inherent hierarki för hela lexikonet. Sammanfattningen av vad som ovan sagts och förmodats i detta ämne måste bli det motsatta: genuin hierarkisk ordning mellan lexem tycks bara existera styckevis och delat.

Den avsaknad av säker eller entydig över- och underordning som ofta föreligger, befriar inte lexikografen från uppgiften att välja rätt eller så naturlig hyperonym som möjligt. Det gäller främst att inte lansera överordnade termer som strider mot intuitionen. Här några autentiska lexikonexempel på olämpliga överordnade termer: *gångbro* till *spång* (*spång* definieras som: liten gångbro); *luta* till *stupa* (*stupa* ges definitionen: luta mycket framåt och nedåt); *arm* till *hand* (*hand* definieras: avslutande del av arm); *rör* till *slang* (*slang* definieras: böjligt rör). – Spång är inte en gångbro och slang inte ett rör; stupa är något klart annat än luta och handen är inte (klart) en del av armen.

Betydelsekomponenter

Strukturella semantiker ansluter sig i regel till uppfattningen att det finns verkande, i den lexikaliska strukturen ingående enheter under lexemens nivå, **betydelsekomponenter** eller **sem**. Enligt denna uppfattning utgör t.ex. lexemet *man* en produkt av komponenterna eller semen "person", "vuxen" och "manlig", lexemet *fågel* en produkt av "djur" och "flygande" eller "med vingar", lexemet *vattendrag* av "vatten", "strömmande", "i bädd eller fåra".

En deskriptiv definition kan alltid segmenteras, minimalt i hyperonym + bestämning. Strukturalisternas sem har dock inte en så allmän eller enbart praktisk – operativ karaktär. De uppfattas som strukturella enheter jämförbara med fonologins "distinktiva drag". För att den parallellen skall hålla krävs rimligen att betydelsedelarna i fråga när utanför (ett miniordfält med) två eller fler sidoordnade lexem, dvs. att de har relevans för större lexemsfärer, helst att en uppsättning sem är integrerade i ett hela lexikonet omfattande system.

Vissa semantiska strukturalister räknar med **klasssem** som just tillskrivs en vidare räckvidd. Det gäller allmännare (delvis lätt gramma-

tikaliserade) drag som "levande-livlös", "negativt-positivt", "omfång" (i mycket vid bemärkelse), "naturligt-verk av människan", "kön", "spatialitet", "handling-skeende".

Onekligen har dylika allmänna drag (haft) betydelse för lexematiseringen av begreppsvärlden liksom också för de ansatser till hierarkisk ordning mellan lexemen som lexikonet uppvisar. Dock kan de rimligtvis inte ha en täckande förekomst jämförbar med den hos fonemens distinktiva drag eller motsvarande enheter inom grammatiken. Hade det varit fallet, borde lexikonets lexem uppvisa mer än ansatser till hierarki och till struktur i strängare mening.

Struktur i strängare mening i lexikonet?

Semantisk (dvs. ordsemantisk) **struktur** eller **lexikalisk struktur** är en vedertagen term, som också använts i min framställning ovan.

Termen är på sätt och vis motiverad redan av det faktum att begreppsvärlden är språkligt indelad i lexem, vilka hålls åtskilda genom (tänjbar) opposition i vid bemärkelse. Dock räcker inte detta fullt ut för att se en parallell med system och struktur inom fonologin och grammatiken. Därtill krävs påvisbar långtgående hierarki och en påtagligare komponentiell mekanism än vad som tycks föreligga. Bara punktvis förefaller lexikonet uppvisa en struktur i den stränga meningen: egenskapen hos en enhet att genomgående vara uppbyggd av samverkande och kontrasterande element.

3.2 Grammatiska ord och interjektioner

I enspråkiga, liksom i tvåspråkiga, ordböcker behandlas även andra ord än de som här kallas betydelseord. De är av två typer: grammatiska ord, nämligen pronomen, konjunktioner osv., och interjektioner: *aj*, *hysch* osv. Deras gemensamma kännetecken är negativt: de avviker från betydelseorden. De grammatiska orden gör det genom att ha ett innehåll som gör dem till grammatiska byggstenar. Interjektionerna avviker från betydelseorden – och de grammatiska orden – genom att strängt taget sakna ett intellektuellt innehåll.

3.2.1 Grammatiska ord

De grammatiska orden har det praktiska kännetecknet att de förtecknas i en grammatik. Undantag härifrån utgör dock måttsord vilka här räknas till de grammatiska orden.

De grammatiska ordens funktion är schematiskt angiven antingen (huvudsakligen) ställföreträdande: pronomen och pronomina adverb

samt räkneord och måttsord, eller (huvudsakligen) syntaktisk: konjunktioner, prepositioner, satsadverb, verbpartiklar.

a. Pronomen och pronominella ord:

Bestämd referens har anaforiska, demonstrativa, determinativa och relativa pronomen och pronominella adverb.

De indefinita pronomina (*någon, någonting, ingen, vemsomhelst* m.fl.) och pronominella adverbena (*någonstans, ingenstans, varhelst* o.d.) har sitt namn likmätigt obestämd referens. Nära släktskap har de betydelseord som berörs i 3.1.1.2, *sak, företeelse*.

b. Räkneord har liksom pronomen ställföreträdande funktion samtidigt som de anger en kvantitet. Besläktade med räkneorden är måttsord som *meter, kilo, hektar* samt sådana med en allmännare innebörd, *hälft, del* m. fl.; jfr de pronominella adjektiven *mången, mycken* (jfr a).

c. Satsadverb och verbpartiklar:

Satsadverb som *ganska, kanske, naturligtvis* och *tyvärr* har funktionen att modifiera en utsaga. En uppgift av liknande karaktär åvilar verbpartiklar som *för* (t.ex. *lägga för*), *om* (t.ex. *tänka om*), *vid* (t.ex. *talas vid*), *upp* (t.ex. *starta upp*).

d. Konjunktioner, *och, men, när, eftersom* osv., utgör syntaktiskt fogmaterial.

e. Prepositioner, *med, på, till* osv., har en grammatisk funktion jämförbar med ett kasusmorfems.

f. Hjälppverb och kopula:

Hjälppverben *ha, böra, måste* osv., står i verbsystemets tjänst. I likhet med hjälppverben saknar kopulaverben, med standardrepresentanterna *vara* och *bli(va)*, självständigt innehåll.

De mönster som de grammatiska orden uppvisar i form av opposition och, ställvis, hierarki är sekundär till den grammatiska struktur i vars tjänst de står.

De grammatiska ordens natur förbjuder direkt definition. Även i detta avseende skiljer sig således de grammatiska orden från betydelseorden.

3.2.2 Interjektioner

Ord som *aj, hysch, hurra, pang, hallå* har varken ett självständigt lexematiskt eller ett grammatiskt innehåll. De utgör ett slags fristående satser som uttrycker en känsloreaktion eller härmar ett ljud eller uppmanar till lystring eller tystnad o.d. (*ja, nej* räknas ofta hit, men förs alternativt till satsadverbena).

Litteratur

- Coseriu, Eugenio 1973: *Probleme der strukturellen Semantik*. Tübingen. (Tübinger Beiträge zur Linguistik 40.)
- DALIN = A.F. Dalin: *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: Författarens förlag 1850–55.
- Jonsson, Hans 1983: Om historisk lexikografi av typ SAOB. I: *Nysvenska studier* 63, 127–158.
- Jonsson, Hans 1987: Växlingen mellan normbestämd och neutral innebörd hos vissa adjektiv. I: *Nysvenska studier* 67, 139–154.
- Loman, Bengt 1965: Betydelseanalys. I: Sven Ekbo & Bengt Loman, *Vägledning till Svenska Akademiens ordbok*. Stockholm: Nämnden för svensk språkvård, 36–61.
- Lyons, John 1977: *Semantics 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malmgren, Sven-Göran 1992: Om behandlingen av polysema ord i enspråkiga ordböcker. I: Ruth Vatvedt Fjeld (red.), *Nordiske studier i leksikografi. Rapport fra konferanse om leksikografi i Norden 28.–31. mai 1991*. Oslo: Nordisk forening for leksikografi, 137–143.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag 1898–.
- SVENSK ORDBOK = *Svensk ordbok*. Utarbetad vid Språkdata. Göteborgs universitet. Stockholm: Esselte Studium 1986.